

FORGÁCS Tamás

Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar  
Magyar Nyelvészeti Tanszék  
Szeged, Magyarország  
forgacs@hung.u-szeged.hu  
ORCID 0000-0001-8285-9019

## FRAZÉMÁK AZONOSÍTÁSA TÖRTÉNETI SZÖVEGEKBEN

Identification of phrasal constructions in historical texts

Identifikovanje frazema u istorijskim tekstovima

A frazémák összegyűjtése régi szövegekből olyan különleges módszereket és eljárásmodokat kíván meg, amelyek – legalábbis részben – különböznek a mai élő nyelvekben használt frazémák vizsgálatától. Kidolgozhatók azonban fogódzók frazémáknak történeti szövegekben való azonosítására is. A tanulmány ezeket próbálja röviden felvázolni. A kutató anyanyelvi kompetenciája mellett ilyenek lehetnek annak fokozatosan kialakítható nyelvtörténeti pótkompetenciája, továbbá annak frazeológiai ismeretei és kompetenciája. Erős bizonyító erővel rendelkeznek a szövegben megjelenő metanyelvi utalások vagy az egységek szerkezeti jellegzetességei (például ikerformulák). Segíthetnek még a szövegbe li unikális komponensek is, vagy a szó szerkezetek bizonyos morfológiai jellegzetességei. További bizonyíték lehet még a kontextussal inkompatibilis komponensek megjelenése a kifejezésben, esetleg egyes kifejezések többszöri előfordulása, illetve régi nyelvtanokban, szólásgyűjteményekben való adatolhatósága.

*Kulcsszavak:* történeti frazeológia, frazémák azonosítása, nyelvi változás

### *A történeti frazémakutatás nehézségeiről*

Mind a szóképzleti egységek tekintetében inkább csak a pusztán lexémák hangtani, morfológiai és jelentésbeli változásaira koncentrálnak a történeti nyelvtudomány, mind pedig a túlnyomórészt az állandósult szókapcsolatok leírására vagy

kontrasztív vizsgálatára, esetleg eredetük művelődéstörténeti magyarázatára koncentráló frazeológia adós az állandósult szókapcsolatok nyelvtörténeti szempontú vizsgálatával, azok létrejöttének, megszilárdulásának és későbbi változásainak leírásával. Az utóbbi évtizedekben azonban a frazeológiában egyre inkább megfogalmazódik az ilyen irányú leírások iránti igény, s megindultak az erre vonatkozó kutatások is.

A történeti frazeológia fejletlenségének több – részben módszertani jellegű – oka is van. A szinkrón vizsgálatok dominanciájában nem csekély szerepet játszik az is, hogy a frazeológiai egységek helyes használatának a kérdésköre a nyelvművelés és az anyanyelvi oktatás számára is igen fontos, nem is szólva az idegennyelv-oktatásról. A szinkrón vizsgálatok túlsúlya abból is fakad, hogy ezek során a kutató fel tudja használni saját nyelvi kompetenciáját, de ennek kiegészítése vagy felülvizsgálata céljából módjában áll adatközlőket is megkérdezni, valamint szinte korlátlanul állnak a rendelkezésére korpuszok. A történeti vizsgálatok esetében mindez hiányzik, ám ez nem kell, hogy kedvünket szegje a történeti szempontú frazeológiai vizsgálatokat illetően. A régi szövegekkel való beható foglalkozás révén ugyanis aránylag megbízható nyelvtörténeti pótkompetencia alakítható ki, s – különösen, ha régi, de nyelvemlékekkel már jobban ellátott korszakokat vizsgálunk – nagyszámú adat feldolgozása jelentős részben pótolni tudja az adatközlők hiányát is (vö. Forgács 2021, 19–23 is). Mindezt jelentősen tudják támogatni az elektronikus történeti korpuszok, amelyeknek kiépítésére még az eddigieknél is nagyobb erőket kell összpontosítani.

### *Frazémák felismerése történeti szövegekben*

A fentiekből következik, hogy a frazémák összegyűjtése a régi szövegekből olyan különleges módszereket és eljárásmodokat kíván meg, amelyek – legalábbis részben – különböznek a mai élő nyelvekben használt frazémák vizsgálatától. A korlátozottabb nyelvi kompetencia okán például a történeti vizsgálatokba először az adott lexémakomplexum *minden lehetséges típusát be kell vonni* (azaz az egészen laza, viszonylag még szabad szókapcsolatokat éppúgy, mint a már fixen rögzülteket, illetve a teljesen idiomatizáltakat). Ugyancsak be kell vonni a mondatrésztértékű szókapcsolatokat, valamint a teljes mondat értékűeket. Ez azt jelenti, hogy *a történeti frazeológia számára csak a szélesebb frazémafelfogás jön számításba*.

Ezért az ilyen munkákban érdemes magunkat Burger–Buhofer–Sialm alábbi, a szakirodalomban viszonylag széles körben elfogadott definíciójához tartani (Burger–Buhofer–Sialm 1982, 1). Eszerint:

Két vagy több szó kapcsolata akkor tekinthető frazeológiai kapcsolatnak, ha

- a) a kapcsolatban található szavak az adott nyelv szintaktikai és szemantikai szabályai szerint nem teljesen magyarázható egységet alkotnak,
- b) a kapcsolat egy nyelvközösségben lexémaszerűen használatos.

A két kritérium egyoldalú meghatározottságban van egymással, ha

- a) teljesül, akkor
- b) is, fordítva azonban nincs így.

Nyelvtörténeti vizsgálatok esetén természetesen nem vagyunk könnyű helyzetben: egyrészt jóval kevesebb szöveg áll rendelkezésünkre (ezek nagy része egyelőre ráadásul nem elektronikus korpuszokban), s korlátozott a kompetenciánk is. Ezért a történeti frazeológiai vizsgálatok módszertani megalapozását illetően döntő fontosságú, hogy *kidolgozzunk minél több olyan kritériumot, amelyekkel viszonylag megbízhatóan ismerhetők fel történeti szövegekben is a frazémák* (vö. Burger–Linke 1998, 744–745; Burger 2012, 4–7; Forgács 2021, 25). A következőkben ezeket a fogódzókat veszem röviden szemügyre.

### *Fogódzók frazémák történeti szövegekben való azonosítására*

#### *A kutató saját anyanyelvi kompetenciája*

Saját anyanyelvi kompetenciánk – beleértve frazeológiai kompetenciánkat is – mindössze első jelzéseket adhat ahhoz, hogy bizonyos szókapcsolatokat történeti szövegekben frazémaként azonosíthassunk. De amint ma is többnyire észre vesszük, ha egy eddig nem hallott frazeológiai egységgel állunk szemben, a régi szövegekben is többnyire azonosítani tudjuk a frazémákat. Ezek egy része ugyanis – esetleg módosult formában – ma is használatban van, s ilyenkor jogosan vetődik fel, hogy az adott fordulat talán már a szöveg születésének idején is állandósult szókapcsolat volt.

Példaként lássunk két kifejezést Heltai Gáspár *Krónika az magyaroknak dolgairól*, illetve *Háló* című munkáiból:

És ezek kégyót-békát kezdenek kiáltani a király ellen, és arra kezdék (!) minden embert inten, hogy elhajlanának a veszett királytól, ki semmirekel-lő volna, és az országnak csak veszedelmére volna, etc. (Heltai 1981, 183).

Ihol vagyon prokátorod, ez fogja pártodat, és ez szól melletted, és forgatja ügyedet (Heltai 1979, 161).

Mind a *kígyót-békát kiált vki ellen*, mind pedig a *pártját fogja vkinek* kifejezések előfordulnak mai nyelvünkben is, a jelentésük is ugyanaz, mint az idézett

kontextusban. Az első kifejezés ugyan ma inkább a *mond* igei komponenssel, s a *vkire* vonzattal szokásos, ennek ellenére meglehetősen biztonsággal állíthatjuk, hogy a vizsgált szövegrészekben frazémákkal van dolgunk.

Ugyanakkor óvatosnak kell lennünk, ugyanis nem minden esetben lehetünk biztosak abban, hogy már abban az időben is idiómának számított-e a vizsgált kifejezés, vagy esetleg – akár kontextustól függően is – még konkrét értelmű szókapcsolat volt. A *sok van a rovásán* fordulat például ma elsősorban azt jelenti, hogy valakinek 'sok helytelen cselekedetét, hibáját, bűnét tartják számon', s inkább csak ironikusan azt, hogy valaki 'sok pénzzel tartozik valakinek'. Egy évszázadokkal korábbi szövegben azonban jó eséllyel találhatjuk még a kifejezést ebben az eredeti értelmében, hiszen régen gyakran tartották számon a tartozásokat egy fapálcikába jobbról balra haladva metszett bevágásokkal, rovásokkal (vö. O. Nagy 1979, 405–406).

#### *A kutató nyelvtörténeti pótkompetenciája*

Amint az eddigiekből is kiderült, saját mai nyelvi kompetenciánk alapján is neki tudunk fogni a történeti frazeológiai vizsgálatoknak, ám igen *hasznos, ha mai kompetenciánkat ki tudjuk egészíteni a régi korok nyelvéllapotának minél alaposabb ismeretével*. Ezzel a kérdéskörrel korábban már részletesen foglalkoztam egy tanulmányomban (Forgács 1994), illetve a valenciaelmélet nyelvtörténeti alkalmazásának lehetőségeit körüljáró kandidátusi értekezésemben is (Forgács 1996, 29–31), ezért itt most dióhéjban csak a legfontosabb szempontokat mutatom be, frazeológiai példákkal alátámasztva egyes állításaimat.

Élő nyelvek korpuszait Greule „nyitott” korpuszoknak nevezi, ezekhez ugyanis elérhetők informátorok (Greule 1982, 72). „Holt” nyelvek korpuszainak, azaz a régibb korok nyelvi állapotát dokumentáló szövegeknek ezzel szemben a „zárt” korpusz elnevezést adja. Ezek vizsgálata során sem informátorok nem állnak rendelkezésünkre, sem az elemzést végző kutató nem rendelkezik a régi korok emberének nyelvi kompetenciájával. Ugyanakkor viszont, ha mai magyar nyelvi kompetenciával vizsgáljuk például Heltai Gáspár vagy Pázmány Péter szövegeit, akkor feltételezhetjük, hogy a kutató a középmagyar kor nyelvének és a mai magyar nyelvnek közvetlen rokonsága alapján a korpusz nyelvévét legalábbis „ismeri”, anélkül, hogy azt kompetensen beszélné. Ez az ismeret nem elég a korpuszbeli nyelvváltozat mindenre kiterjedő leírásához, megfelelő alapot szolgáltat ugyanakkor a ma is használatos szólások felismeréséhez, akár kicsit eltérő lexikális vagy morfológiai kiépítettség mellett is,<sup>1</sup> sőt bizonyos

<sup>1</sup> Az eltérő *lexikális* formát szemléltetheti például, hogy a *lóra ül* kifejezésnek régibb nyelvünkben voltak *lóra kap*, *lovára fordul/felfordul*, *lóra/paripára ragad* változatai is (vö. Hadrovics

kritériumok alapján gyakran a ma már nem használt frazémák is azonosíthatók. Ehhez azonban a nyelvésznek törekednie kell arra, hogy kiépítse a saját „pótkompetenciáját”. Ez voltaképpen egy tanulási folyamat, amelynek során a kutató igyekszik ledolgozni azt a nyelvi és kulturális „deficitet”, ami a vizsgált anyagtól elválasztja (vö. Forgács 2021, 28–33 is).

### *A kutató frazeológiai ismeretei, tudása*

Nyelvi kompetenciánk és kialakítható történeti pótkompetenciánk mellett *a kutató frazeológiai tudása* is nagymértékben segítheti az állandósult szókapcsolatok felismerését a régi szövegekben. Mint Burger is rámutat, vannak ugyanis olyan *témakörök* és olyan lexikális területek, amelyek szinte „vonzák” a frazeológiai egységeket (Burger 1982, 347). Vannak továbbá bizonyos kommunikációs *situációk és funkciók*, amelyekben a beszélők előszeretettel használnak frazémákat.

A frazeológiai erősen reprezentált témaköröket jól szemlélteti a nonverbális viselkedésmódok verbális kódolása, ez ugyanis igen nagy mértékben történik frazeológiai eszközök, az ún. *kinegrammák* segítségével (például *megvonja a vállát, összevonja a szemöldökét, elhúzza a száját, ingatja a fejét, felhúzza az orrát* stb.).

Ugyancsak jól ismert tény, hogy vannak olyan témakörök, szemantikai mezők, amelyeket a nyelvhasználók előszeretettel fejeznek ki frazémákkal. Ilyenek például az ostobaság, butaság, semmittevés, hiábavaló cselekedetek, csalás, mások becsapása, részegség, halál, testi hibák stb. (vö. Mokienko 2002, 236 is).<sup>2</sup> Ebben az eljárásmodban a legnagyobb szerepe az expresszívebb kifejezőmódra való törekvésnek, illetve a tabukerülő eufemizálásnak van. Itt most helyszűke miatt csak néhány példát mutatok be a ’rászed’ jelentés kapcsán: *a bolondját járatta vkivel; bolonddá tesz vkit, bolondot csinál/űz vkiből, beültet a hintába vkit; bevisz az erdőbe vkit; csőbe húz vkit, hülyét csinál vkiből, jégre visz vkit, kelepcebe csal vkit, lépre csal vkit, lóvá tesz vkit, majmot csinál vkiből, palira vesz vkit* stb.

Vannak továbbá a szókészletnek olyan *lexémacsoportjai* is, amelyek – ma is – „előszeretettel” fordulnak elő frazémákban. Ilyenek például a *testrésznevek* vagy *egyes állatok és növények nevei, számos ruhadarab* megnevezése, *termé-*

► 1995, 189); a *morfológiai* eltérésre pedig példa lehet a *szeme könnyel lább/lábad* és a *szeme könnybe(n) lábad* kifejezések különbsége.

<sup>2</sup> Dugonics szólás- és közmondásgyűjteményének (1820) frazémacsoportjai is ilyen tematikus felosztáson alapulnak.

*szeti jelenségek nevei.* Frazeológiai szótáramban (Forgács 2003a) például csak a *fej* főnévi komponenssel 86 szólás, illetve közmondás szerepel, a *szív* összetevővel pedig 62 frazémát találunk. Nem kevésbé gyakoriak egyes állatnevek sem: a *ló* összetevő 34 frazémában szerepel, a *kutya* komponenssel pedig 69 állandósult fordulatot találunk. A teljesség igénye nélkül szemelgessünk kicsit a *száj* komponenssel alakult szólások közül: *ami a szívéen, az a száján vkinek, befogja a száját, betömi vkinek a száját (vmivel), eljár a szája vkinek, eltátja a száját, húzza a száját, jár a szája vkinek, mint a kereplő/rokka, kinézi vkinek a szájából {a falatot/az ételt}, kinyitja a száját, koptatja a száját, (lefelé) görbül a szája vkinek, megégeti a száját (vmivel), megkeseredik/keserű/rossz a szája íze vkinek, mosdatlan/mocskos szája van vkinek, rongyosra beszél a száját, segget csinál a szájából* stb.

Ami pedig a frazeológiaiag erősen reprezentált kommunikációs szituációkat és funkciókat illeti, tudjuk, hogy például az interperszonális kapcsolatoknak a verbalizációjában is meglehetősen nagy szerepet játszanak a frazeológiai kapcsolatok. A köszönes- és köszöntésformák, a búcsúzkodás, a részvétnyilvánítás, a szerencsekívánás, a különböző udvariassági formulák, esküszövegek, bizonygatás, szitkozódás mint bizonyos – kezdetben csak szóbeli, később azonban már írásban is megvalósuló – *közléshelyzetek ritualizált összetevői* erősen hajlamosak a frazeológiai rögzülésre (például *Isten hozott!; Isten engem úgy segéljen!; Bizony Isten!; Isten tartson meg jó egészségben!* stb.). Ilyen klisék természetesen már régebbi korokban is léteztek, bizonyítják ezt Hadrovics alábbi adatai is: *Isten viseljen* (= vezessen) nagy békével (RMDE 1, 812); Elmegyek én, *Isten véletek maradjon* (RMKT 17. sz. 13, 111); *Isten maradjon felségedhez* (RMDE 1, 812); Menj el, *legyen Isten veled* (RMDE 1, 804), Menj el, édes mesterem, *Isten viseljen meg* (= vezessen vissza) békességgel, jár(j) jó szerencsével (RMDE 1, 799) stb. (Hadrovics 1995, 118).<sup>3</sup>

Ugyancsak számos formában éltek már régibb nyelvünkben a kommunikáció résztvevői közötti *kapcsolatfenntartási klisék* is. Ezek utalhattak a közlés bizalmas voltára: *köztünk mondva, szó köztünk maradjon*; vagy kifejezhettek bocsánatkérést a jó ízlést sértő szavak miatt: *tisztességgel mondván v. szólván*. Ez utóbbi a mai nyelvben is előfordul ebben a formában: *tisztesség ne essék szólván*. Ennek eredetibb alakja Hadrovics szerint ez lehetett: *a tisztességen hiba ne essék szólván* (Hadrovics 1995, 121).

<sup>3</sup> A Hadrovicstól átvett példákat és azok forrásmegjelöléseit itt és a továbbiakban is a *Magyar frazeológia* (1995) nyomán, tehát nem az eredeti forrásból közlöm.

### *Metanyelvi utalások a szövegben*

Frazeológiai egységeknek a régi nyelvben való azonosítását segítheti az is, hogy időnként olyan szerencsés helyzettel találjuk magunkat szemben, hogy a szerző valamilyen *metanyelvi formulával* utal arra, hogy frazémát használ. A magyarból főleg a középmagyar kortól kezdve tudunk ilyeneket adatolni, gyakoriak például Heltai Gáspár Ezópus-fordításaiban is:

Ki-ki mind meglássa, kivel társalkodik egybe. A jámbor, szegény és együgyű ember békét hagyjon a dúsoknak: mert keveset gondolnak sem az Istennel, sem az igazsággal. *Ezért szokták mondani közbeszéddel:* Nem jó az urakkal cseresznyét enni, mert ottan lövöldözni kezdenek a magokkal etc. (Heltai 1980, 87).

Hasonló példák még (kontextus nélkül):

*Azért mondották a régiek*, hogy nemcsak az ártán, de még az emse disznó is szép makkot tud találni (Heltai 1980, 99).

*Igaz ez okáért a közmondás*, hogy valaki a más ember lovának vermet ás, az önnön maga lovának nyaka szegik meg benne (Heltai 1980, 85).

### *Grafikai (írásképi) bizonyítékok*

Egy kifejezés elemeinek egybe- vagy különírása is bizonyító erejű lehet a kifejezés összeforrottsága mellett. Jóllehet a régi szövegekben a szabályozatlan helyesírás mellett még a szerzők vagy a scriptorok, illetve nyomdászok szándéka (vagy figyelmetlensége) is befolyásolhatja az írásmódot, azért egy-egy kifejezés egybe- vagy különírása rendszerint orientálhatja a kutatókat arról, mennyire tarthatta összeforrottnak a szöveg leírója az egyes kifejezéseket. Szép példája ennek a németben a *neben* 'mellett' prepozíció grammatikalizálódási folyamata, melynek során morfológiai és grafikai univerbálódás egyaránt zajlott: *in eban* → *neben* (vö. Burger 1982, 350).

Ami a magyar nyelvű példákat illeti, ilyenek lehetnek azok a Hadrovics által *összerántott vagy rövidített mondatoknak* nevezett formák is, mint a *mit teszek?* kifejezés helyébe lépő *metzek*, *me(c)cek* vagy a *mit tegyek?* helyettesítésére alkalmas *medgyek*, *me(g)gyek* (Hadrovics 1995, 152–156), például:

[A kakas a szeméten gyöngyöt talál:] Bezzek szép fényes állatot találtam De *metzek* vele (HeltFab A6).

Jaj, mit tegyek, hová legyek, Istenem, *megyek?* [= medgyek = mit tegyek] (RMKT 17. sz. 9, 381).

Nem összevonás, hanem rövidülés történik a nyomatékos fogadkozásra, esküdözésre használt *a Teremtő engem úgy segéljen*, illetve *Isten engem úgy segéljen* fordulatok esetében. Mint Hadrovics írja: „Ezekből a teljes mondatokból kihagyással és összerántással különböző rövidült alakok jöhettek létre, és a közhasználatban egyes személyek szavajárásává lehettek” (Hadrovics 1995, 153). Lássunk két példát ugyaninnen:

Hányadik már a pohár? [...] csak Ötödik? *Teremt' ugyse!* becsülettel Működik (Petőfi 1, 79).

Ha hazudtál, *engem úgy se!* guzsba köttetlek (KisfK 2, 210).

### *A kifejezések szerkezetével, formájával kapcsolatos bizonyítékok*

Burger szerint bizonyos szókapcsolattípusok esetében már azok *formai felépítése* alapján is valószínűsíteni lehet, hogy frazeologizmusokkal állunk szemben (Burger 1982, 350–360). Különösen jellemző ez az ún. *ikerformulákra* (ném. *Zwillingsformeln*) és a *szóláshasonlatokra*. Ikerformuláról akkor beszélünk, ha két azonos szófajhoz tartozó szó az és kötőszóval (vagy akár aszindetikusan is) úgy kapcsolódik össze, hogy a sorrendjük alapvetően nem változhat (vö. például ném. *gang und gäbe* 'mindennapos, megszokott, általánosan elterjedt',<sup>4</sup> m. *tetőtől talpig*), vagy két azonos szó kötőszóval vagy prepozícióval összekapcsolva alkot egy állandósult kapcsolatot (például ném. *Schulter an Schulter* 'vállvetve', m. *napról napra*).

A magyarban is számos ilyen kifejezés van, de ezek között kevés kötőszósal találni (például *ördög és pokol*, *Szodoma és Gomora* stb.), többségük kötőszó nélkül kapcsolódik a másikhoz. Emiatt a legtöbbjük mára erősebben összeforrt, emiatt pedig többségüket kötőjellel írjuk, s az ún. álikerzők vagy valódi mellérendelő összetételek közé soroljuk be, például *agyba-főbe*, *nyak-ra-főre*, *dérrel-dúrral*, *izzé-porrá*, *íz-ig-vérig*, *hegyen-völgyön*, *tűzzel-vassal*, *éjjel-nappal*, *sebbel-lobbal* stb.<sup>5</sup> Mindamellettt találunk néhány különírt példát is, például *csöbörből vödörbe* (vagy: *cseberből vederbe*), *tetőtől talpig* stb.

A régi adatokból ugyanakkor az is látható, hogy valaha nem volt ennyire rögzült alakja ezeknek a fordulatoknak: számos esetben a szórendjük is változhatott, máskor meg a két tag kötőszóval vagy egyéb elemmel kapcsolódott

<sup>4</sup> A két komponens a *gehen* és *geben* igékhez köthető etimológiailag, így a kifejezés eredeti jelentése: 'minden, ami forgalomban van, és ami adható'.

<sup>5</sup> Noha a kötőjeles formák ma már lexémaértékűek, így inkább a lexikológiában a helyük, mint a frazeológiában, Hadrovics is tárgyalja őket történeti frazeológiai munkájában.

egymáshoz. Később a kötőszó elmarad, s az állandósulás végpontjaként a két tag összetételnek érződik inkább. Lássunk erre is néhány példát Hadrovicstól (Hadrovics 1995, 90–99):

Az tengeren nagy hab, *szél-vész* támada (Ap. 101).

és nagy *vész-szél* támada (CornK. 139r).

Az másik tanó *talpátul fogva tetéig* (!) az farkas-sebtől megemészteték (PéldK. 42).

*tetédől fogván talpadig* te testődben egészség nem vala (CzechK. 28).

Megemlíthetjük ebben az összefüggésben az ún. *modellértékű kapcsolato*-kat (ném. *Modellbildungen*) is. Ezek közé a külföldi szakirodalomban azokat a többé-kevésbé szabad lexikai elemekkel bővíthető szintaktikai sémákat sorolják, amelyek gyakran szolgálnak további szókapcsolatoknak is mintául (vö. Forgács 2007, 95 is). Ilyen a németben például az *X um X*-modell, amelynek jelentése nagyjából az 'egyik X-et a másik után', például *Glas um Glas* 'egyik poharat a másik után', *Stein um Stein* 'egyik követ a másik után' stb. Ezeknek a kapcsolatoknak a megfelelői összeforrottságuk folytán a magyarban is a frazeológia körébe utalhatók, természetesen azzal a szerkezeti különbséggel, ami az indoeurópai nyelvek előljárószós szerkezetei és a magyar ragos formák között kimutatható, azaz például *házról házra*, *szóról szóra*, *faluról falura*, *óráról órára*, *percről percre* stb. (vö. Forgács 2021, 47 is).

Hadrovics példáiból látható, hogy régi nyelvünkben olyan modellértékű kapcsolatokkal is találkozunk, amelyeket ma nem nagyon használunk (Hadrovics 1995, 97), például:

Ezen nagy gyarlóság *firul fira* marad (RMKT 17. sz. 11, 92).

Az levelet ... Joab *igírel igíre* mind elolvasá (Hoffgr e1v).

Inkább akarnak *koncrul koncra* vágatni, hogy sem mint... (Drask 79r).

A kifejezés elemeinek az ismétlődése, illetve a szintaktikai minta követése miatt ezekről a régi nyelvi példákról is meglehetősen biztonsággal kijelenthetjük, hogy frazémákkal van dolgunk.

Ami a *szóláshasonlatokat* illeti, ezek kapcsán Burger egy érdekes történeti példán mutatja be, hogy egy ilyen hasonlító szerkezet esetében joggal felmerülhet a gyanú, hogy frazeológiai egységről van szó (Burger 1982, 350). A ném. *schreien wie ein Zahnbrecher* 'hangosan ordít [szó szerint: ordít, mint egy fogtörő]' fordulat a 16. és 19. század között többször is adatolható, ma azonban már csak egyes dialektusokban használatos, a köznyelvből teljesen kiveszett. A mögötte levő kép is elég érthetetlen már számunkra, de világosabb lesz, ha megtudjuk, hogy a hasonlatban szereplő *fogtörő* nem más, mint a

vásári forgatagokban feltűnő felcserfélé, akinek harsányan ordítva kellett szolgálatait reklámoznia, hogy pácienseket és érdeklődőket csábíthasson magához. A mai adatok hiánya ellenére a többszöri régi előfordulás (vö. Röhrich 1991, 1757), a mai nyelvjárási adatok (például a schleswig-holsteini *He schre̯t as en Tānbre̯ker*) és a hasonlító szerkezet alapján megglehetős biztonsággal állíthatjuk, hogy frazémával állunk szemben.

A szóláshasonlatok kapcsán Hadrovics is rámutat monográfiájának a hasonlító mellékmondatokról írott fejezetében, hogy a „teljes mondatok közül ebből a fajtából lett a legtöbb frazeologizmusnak minősíthető típus. [...] Ennek oka az, hogy az úgynevezett szóláshasonlatok között számos olyan van, amelyeknek megértéséhez részletes tárgyi magyarázat szükséges” (Hadrovics 1995, 134).

A szóláshasonlatok valóban igen sokfélék lehetnek, de – mint Hadrovics is hangsúlyozza – nem számítandók közéjük az „egyedi jellegű, csak pillanatnyi leleményből keletkezett, gyakran költői hasonlatok [...], amelyek nem lettek általánosan használt klisékké” (Hadrovics 1995, 135). Hadrovics példája ezzel kapcsolatban Mikes Kelemen gyakran használt fordulata, miszerint édes nénjét úgy vagy még jobban *szereti, mint a káposztát*, amely azonban „Mikesnek egyedi leleménye, és akárhányszor fordul is elő leveleiben, ez nem tartozik a frazeológiába, mert ezen a szűk körön nem terjedt túl, a hazai irodalom meg éppen a szerző életkörülményei miatt nem vehette fel vérkeringésébe” (Hadrovics 1995, 135).

Mindez jól tükrözi, hogy történeti szövegek esetén igen körültekintően kell eljárunk, ha egyes hasonlatokat a szóláshasonlatok, azaz az állandósult klisék közé kívánunk besorolni. A hasonlító forma hajlamosít ugyan a frazeologizálódásra, de hogy valóban szóláshasonlattal állunk-e szemben, azt csak igen alapos vizsgálattal lehet kideríteni (vö. Forgács 2021, 48–50).

### *Lexikális bizonyítékok: unikális lexémák jelenléte a szókapcsolatban*

Léteznek a frazeológiai egységek között olyanok, amelyekben olyan komponenseket találunk, amelyek szabad szószerkezetekben nem fordulnak elő, csupán bizonyos állandósult szókapcsolatokban (*dugába dől, ebrúdon vet ki vkit, felveszi a nyúlcipőt, csak úgy ukmukfukk* stb.). Ezek a frazeológiai irodalomban *unikális lexémának* nevezett egységek ugyancsak segíthetik egyes szókapcsolatok frazémaként való azonosítását.

Burger hangsúlyozza, hogy az unikális komponensek jelenléte az egyik legbiztosabb bizonyítéka az illető szókapcsolat *magas fokú frazeologizáltságának* (Burger 1982, 351). Ugyanakkor az a tény, hogy valóban unikális lexémával van-e dolgunk, egy régebbi nyelvéllapotot illetően nehezen bizonyítható, hiszen

mindig előfordulhat, hogy az egyéb szókapcsolatokban való előfordulásra nincsenek adatok.

Viszonylagos biztonsággal azonosíthatjuk ugyanakkor azokat a régi szövegekben előforduló szókapcsolatokat frazémaként, amelyekben ma is használt unikális komponens található. Ez viszont nem jelenti azt, hogy ez a komponens ezen a szókapcsolaton kívül más elemekhez kapcsolódva is frazeológiai egységet alkot. Unikális lexéma például a *dugába dől* kifejezés *dugába* eleme. Ennek unikalizálódását elősegíthette az a tény is, hogy 'hordódonga' jelentésben inkább a valamelyik szláv nyelvből már a szláv denazalizáció előtt, azaz az ómagyar kor elején a magyarba került *donga* főnevet használták, s a denazalizáció után a szerbhorvátból átkerült *duga* alak csak szűkebb területen élt.<sup>6</sup>

Ugyancsak frazémának minősíthető az *ebrúdon vet ki vkit* szólásnak ez a viszonylag korai adata is: *Ebrudon vetni ki*: ex pellere (sic!) furcilis (PPB.; Kisv. Adag. 157, idézi NySz. II: 1475), hiszen a kifejezés ma is él nyelvünkben. O. Nagy ugyanakkor a *kidob* igével is megadja gyűjteményében, sőt az *ebrúdra tesz vkit* alakot is feltünteti (O. Nagy 1976, 162). Hogy ezek mennyire adatolhatók, azt nem tudhatjuk, de tagadhatatlan, hogy a *kidob* komponens ebben az összefüggésben egyenrangú szinonima a *kivettel*, s a kifejezés képi háttérét ismerve az *ebrúdra tesz* variáns is elképzelhető. Ismeretes ugyanis, hogy az *ebrúd* régen annak a póznafélének a neve volt, amelyet faluhelyen az udvarra nyíló konyhaajtó előtt keresztbe tartottak azért, hogy a konyhából kikergetett kutyát, amikor az át akart ugrani rajta, durva tréfaaként a pózna hirtelen fölrántásával az udvarra vessék (vö. O. Nagy 1979, 128).

Ugyanakkor azonban egy korábban elvégzett vizsgálatom (Forgács 2003b) eredményei azt mutatták, hogy az unikális elemek között csak kisebb részben fordulnak elő a régen valóságos lexémaként is előforduló, később elavult egységek, mint például az *ebrúd* vagy a *duga* elemek. Legnagyobb számban olyan „beszédes” alkalmi összetételek vagy képzések vannak közöttük, mint például a *struccpolitikát folytat, későn érkezett a bajuszfaszolásra* 'olyan férfi, akinek nem nő a bajusza', *cigányútra megy, borbéski uraság(tól származik)* 'részezes', *csak úgy ukmukfukk, felköti/felhúzza a nyúlcipőt*, illetve *kapóra jön, fontolóra vesz, jó alvókája van* stb. Ezeknek az esetében nem is igazán merülhet fel a szabad lexémaként való alkalmazás lehetősége, azaz ha ilyen elemet találunk

<sup>6</sup> A TESz. egyik adata szerint (I, 684) a *duga* elem is előfordulhatott önálló használatban: 1558: *az pintérek dvgát hasogatnak*. Ez még egyértelműen szabad szókapcsolat, szó szerinti értelemben használva (legfeljebb a kádármesterségben számíthat kollokációnak, ebben azonban adatok híján nehéz biztosan állást foglalni). Mindez azt mutatja, hogy itt is előbb történt a frazeologizálódás, majd ezt követte az unikalizálódás.

egy kifejezésben, akkor nem is nagyon kell mérlegelnünk, hogy valóban szó-lással van-e dolgunk, hiszen nem lehet szó másféle interpretációról.

*Morfológiai bizonyítékok: frazeológiai kapcsolatokról alakult derivátumok*

Burger rámutat, hogy a frazeológiai egységek történeti szövegekben való azonosítására alkalmas kritérium lehet az is, ha az illető egységnek létezik szóképzéssel alakult származéka, ún. *defrazeologikus derivátuma* (Burger 1982, 351). Így például a latin *participemus* szóalak megfelelőjeként már az ófelné-metben adathozható *teil nemên* szerkezet lehetne még a lexikai hiány pótlására alakult véletlenszerű parafrázis is, ha nem találunk meg ugyanabban a szöveg-ben annak derivátumait is (*teilnumft* – *participatione*, illetve *ze teilnufti* [sic!] – *ad participationem*, idézi Burger 1982, 352, vö. még Burger 1977, 10 is).

Baranyai Decsi Adagiorumában (124) a latin *Eandem cantilenam canis* szerkezet megfelelőjeként az *Vgyan azon bakot nyúzzod* kifejezést találjuk. A fordulatot illetően már az a tény is erősítheti azt a gyanút, hogy egy már abban az időben is állandósult szókapcsolatnak számító egységgel van dolgunk, hogy a szókapcsolat egy régi szólásgyűjteményben helyet kapott. Tovább szilárdít-hatja ezt a meggyőződésünket az is, hogy – különböző szerzőktől származó – további példákat is találunk rá. A példákat a NySz. nyomán idézem (I, 162):

A Vittebergai rabbinus azon régi bakot nyúzza (Pázm: LuthV. 4.).

Itt-is azon őszővér bakot nyúzza Kalaúz, melyet fellyebb (Pós: Igazs. II. 277).

Ugyan azon bakot nyuzza még a mi jesuitánk (Czegl: Japh. 160).

Végképp megerősítheti ugyanakkor véleményünket az a tény, hogy – mint a NySz. *bak* szócikkből (NySz I, 162) is láthatjuk – Calepinus szótárában a *battologia* címszó alatt, míg Szenczi Molnár latin–magyar szótárában a *tautologia* címszó alatt a kifejezés főnévi derivátumát is megtaláljuk:

Calepinus (1586, 126): *Battologia* – *Azon bak nyúzás*. Verborum redundantia, eiusdem rei vitiosa repetitio.

Szenczi Molnár (1604, I: 669): *Tautologia*: azon értelemnek ottan ottan mondogálása, *Azon bak nyuzás*

*A kontextussal szemantikailag inkompatibilis komponensek a kifejezésben*

A frazémák régi szövegekként való felismerését megkönnyítheti az a körülmény is, ha a kifejezés egyes komponensei *szemantikailag inkompatibilisek* a kontextus-sal. Lássunk most erre egy példát Pázmány Péter *Kalaúzá*nak Előljáró leveléből:

[Az Úristentül elfajult és undok bálványok után hanyatt-homlok rohant sokaságot útra akarván hozni Ezechias király, országának minden szegeletire gyors követeket bocsáta, és atyai intésekkel serkengete mindeket, hogy esetöket megismérvén, vétköket elhagyják, és az igaz Istent méltó tisztelettel uralják. Gyümölcstelen nem lén némelyekben a szent király fáradsága; de sokan a szép igyekezetet fél kedvvel fogadák: sőt gyalázatos tréfákkal csúfolák.]

Aligha most is így nem járunk, mikor a hitnek útjavesztettit üdvösséges ösvényekre akarjuk vezetni. Mert noha némelyekben foganatos tanításunk; de sokan az eltévelyodtak és töretlen utakra szakadtak közül haraggal *fenik és agyarkodva köszörülik fogukat* ellenünk (Pázmány 1983, 259).

A szöveg hitvitázó kontextusába a konkrét jelentés szintjén nem nagyon illeszkedik bele, hogy valakik – vadállathoz hasonlóan – a keresztény hit védelmezői ellen *fenik fogukat*. Ez már gyanút kelthet, hogy itt frazémával van dolgunk. Tovább erősítheti gyanúnk, hogy a kifejezés mellett szinonimát is találunk: *agyarkodva köszörülik fogukat*. Harmadrészt mai kompetenciánkkal is ismerjük a szólást, hiszen mai szókészletünknek is része a *feni a fogát* frazéma, csak ma vonzataként kevésbé megszokott a *vki ellen* névutós szerkezet, inkább a *vkire* vonzat a jellemző, jöllehet a *feni a fogát vkire/vmire* szólás kicsit mást jelent, mint ami a szókapcsolat értelme a főnti kontextusban.

Hasonló példát találunk Heltai *Krónika az magyaroknak dolgairól* című művének ebben a részletében is:

Hogy a király jelen vólna, *szívet vőnek* a vitézek, és erősen vínak vala a törökekkel fenn a körítéseken; és a kereszttyének megtolák a törökeket, és ott benn az várba nagy sok törökeket levágának. A többi (!) megadák magokat és mind megfogák őket (Heltai 1981, 336).

Itt a kifejezés maga is segít, hiszen *szívet venni* nem lehet, csak átvitt értelemben, s a kontextus is egyértelműen arra utal, hogy a király jelenléte miatt felbátorodtak a vitézek, azaz a *szívet vesz* értelme: 'nekibátorodik, bátorságot merít'. Tovább erősíti ezt az interpretációt, hogy a kifejezés előfordul ugyanebben a jelentésben Heltainál még másutt is, de a NySz. (III, 264) szerint adatolható más szövegekben, sőt régi szótárakban is.

### *Komponensek jelentésspecializálódása*

A frazeologizálódás szemantikai bizonyítéka lehet az is, ha egy lexémának egy bizonyos szókapcsolaton belül *olyan jelentése* mutatkozik meg, *amely más kontextusokban csak ritkán (vagy egyáltalán nem) fordul elő*. Ez azt jelenti,

hogy a frazémán belül az illető szónak olyan jelentéskomponensei rögzülnek, amelyek a szabad használat során csak a jelentésspektrum szélén találhatók meg.

Első példánk a *szót fogad vkinek* szólás kialakulása. Mint arra Hadrovics is rámutat, a *fogad*, *megfogad* igék mellett korábban viszonylag sokféle tárgyi bővítményt találunk, például *megfogadák az ő beszédét / tanácsát / intését / parancsolását* (Hadrovics 1995, 35–36). Az ilyen értelmű szókapcsolatok között igen gyakran számított a *vkinek a szavát fogadja* szerkezet. A szó lexémának számos jelentése van, közülük azonban az ’intelem, vélemény’ értelem nem tartozik az igazán gyakoriak közé. Ebben a szókapcsolatban a kifejezés állandósulását segíti tehát az is, hogy ez a kissé periférikus értelem válik benne uralkodóvá (akárcsak az *ad vkinek a szavára* szókapcsolatban).

Szép példája még a komponensek jelentésspecializációjának az *inába száll a bátorsága* szólás is. Ennek legkorábbi előfordulásai még az *in* ’láb(szár)’ jelentését mutatják, vö. TESz. (II, 208) és NySz. (I, 1577), például *Ina* tántorog, nyelve akadoz (Pázm: Préd. 235). A mai ’az izmot a csonthoz erősítő, kötőszöveti rostból álló szalagszerű képződmény; Sehne, Flechse’ jelentése csak későbből mutatható ki a szónak, akárcsak az olyan további jelentések, mint ’izom’, ’inda’, ’íjideg’ stb. (vö. TESz. II, 208). Mára azonban a ’Sehne’ jelentés vált a köznyelvben dominánssá, s az eredeti ’láb’ jelentést szinte csak az *elinal* lexéma és a fent említett szólásunk őrzi: emiatt mára demotiválódott is a kifejezés, kevésbé átlátható, mint amikor még az *in* lexéma ’láb’ jelentése eleven volt nyelvünkben (vö. Forgács 2021, 62–63 is).

### *Literálisan nem értelmezhető kifejezések*

Egy kifejezés magas fokú idiomatizálódásának teljesen egyértelmű szemantikai kritériuma az lehet, ha annak jelentése nem érthető meg a benne szereplő komponensek jelentésének összegzése révén. A középmagyar kortól kezdve a magyarban is számos ilyen fordulatot találni, s ezek között nemcsak az unikális elemekkel alakult kifejezéseket említeném, hanem az ún. *alogizmusokat*,<sup>7</sup> valamint a jól felismerhetően metaforikus kifejezéseket is. Lássunk néhány példát Hadrovics 1995 régi nyelvi adatai közül!

Lupul hadában *vér meghűlt* (RMKT 17. sz. 9, 331).

Méltán *szeget űthetett a fejében* (EszTM: Lev. 105b; NySz. III, 112).

...és szintelen *rágják vala* a királynak *füleit* (HeltChr 111r).

<sup>7</sup> Alogizmusnak a szakirodalomban az olyan kifejezéseket nevezik, melyeknek szó szerinti értelmezése nem is lehetséges, mert valami lehetetlent állítanak, például *a fülén ül, megtalálja szava közt a tögyit, bolhából elefántot csinál* stb., vö. Forgács 2007, 215 is.

*Nyelvemnek kötelit mindjárt megoldozom* (RMKT 2, 403).

*Haycad en hozzam atte fvéledet* (TelC. 25; NySz. I, 1038).

Míg első két adatunk inkább alogizmus, az utolsó három inkább csak metaforikusan motivált frazéma, de mindegyik motiváltsága alapvetően világos. Találunk azonban olyan kifejezéseket is, amelyek jelentése teljesen világos a kontextusból, motiváltságuk azonban elhomályosult már. Ezek egy része „átvilágítható” a művelődéstörténet eszközeivel, de lehetnek köztük olyanok is, amelyek motivációja továbbra is homályos marad.

*Disztribucionális bizonyítékok: a kifejezés többszöri előfordulása*

Ezek Burger szerint *egyes kifejezések nagyobb számú előfordulására* alapozva igazolhatnák azok állandósult szókapcsolat jellegét (Burger 1982, 355). Burger is elismeri azonban, hogy igazán régi korszakokból – elegendő korpusz és nyelvi adat híján – ilyen bizonyítékok csak korlátozottan állnak a rendelkezésünkre, későbbi időszakokból pedig hiába rendelkezünk jóval nagyobb számú nyelvelméllel, ezek alacsony feldolgozottsága miatt az efféle statisztikai eljárások egyelőre kevés sikerrel kecsegtetnek.

Segíthet viszont bennünket valamennyire annak figyelembevétele, hogy a „frazémagyanús” kifejezésnek milyen a disztribúciója a különböző szövegekben: például ha ugyanaz a szókapcsolat azonos lexikális összetételben olyan szövegekben is felbukkan, amelyeknek semmilyen kapcsolatuk sincs egymással (azaz nem másolatok, parafrázisok stb.), az megerősítheti a gyanúnkát a kifejezés állandósult szókapcsolat státuszát illetően.

*Régi nyelvtanokból, nyelvkönyvekből, szótárakból és frazeológiai gyűjteményekből származó bizonyítékok*

Frazémák történeti szövegekben való azonosítását jelentősen megkönnyítheti még, ha előfordulnak régi nyelvtudományi munkák példaanyagában, illetve szótárakban vagy frazeológiai gyűjteményekben is. Számos olyan nyelvészeti vagy néprajzi indíttatású munka van ugyanis, amelyek ezeknek a szókészleti egységeknek valóságos tárházai. A korai gyűjtemények és szótárak kapcsán azonban többnyire nem kis gondot jelent, hogy a bennük levő anyag rendszerteljesen rendezetlen.

További gond a terminológiai tisztázatlanság is, azaz jobbra nem csak a mai fölfogásunk szerint is frazémának számító egységeket találunk bennük, még akkor sem, ha esetleg a címükben is szerepel a *frazeológia* terminus is.

Szaitz Leó 1788-ban megjelent munkája például címe alapján (*Kis magyar frazeológia*) egyértelműen arra utal, hogy a szerző frazeológiai egységekkel foglalkozik. Valójában azonban számos Pázmány-idézet mellett sok esetben nem is szókapcsolatokat közöl, hanem csak színesebb, szokatlanabb lexémákat (például *mustráltat*, *pök*), vö. Forgács 2021, 80 is.

A régi gyűjtemények anyaga ezért gyakran csak komoly fenntartásokkal használható fel a frazeológiai egységek gyűjtése során, s a vizsgálat során igen fontos szerephez jut a kutató frazeológiai tudása, mellyel kiszűrheti a nem idetartozó egységeket. Komoly nehézséget jelent az is, hogy a jelentésdefiníciók gyakran hiányoznak, így viszont kontextus híján gyakran nehéz feltárni a frazémák akkori értelmét.

### Összegzés

Dolgozatomból annak rövideége ellenére is talán kirajzolódik,<sup>8</sup> hogy ha nem is mindig egyszerű történeti szövegekben azonosítani a frazémákat, azért egyáltalán nem vagyunk eszköztelenek a feladat megoldásában. Zárásként egy konkrét példával próbálom összefoglalóan szemléltetni, miként tudjuk ezeket a szempontokat együttesen alkalmazni annak érdekében, hogy egy „frazémagyánús” elem esetében megbizonyosodhassunk arról, valóban állandósult szókapcsolattal van-e dolgunk.

E fabula erre tanít, hogy megmértékeljed magadat és erőd avagy tehetőséged szerént kezdjed a te dolgaidat. És hogy erődnek felötte semmit ne kezdj. Ha valakit látsz, ki jeles és csodálatos dolgokat cseleköszik, ne légy te majom természetű, hogy te is mindjárást kövessed. Együld nincsen értéked hozzá, hogy tisztességödre végrevihessed. Sok saru vagyon a vargamesternél, de nem mindenik illik lábadhoz: ki kicsin, ki nagy. Ha ezt mondd: Én is ember vagyok, amaz is csak ember. Úgy vagyon: *ez is Mátyás, amaz is Mátyás, de azért más a Mátyás király, más ismeg Mátyás kovács* etc. (Heltai 1980, 203).

Érezzük, hogy a 77., azaz a keselyűről és a hollóról című mese „értelmében” képes beszéddel és a dőlt betűs példában valamiféle közmondásszerű fordulattal állunk szemben. Megtámogathatjuk ezt azzal, ha a kifejezést sikerül többször is adatolni. S valóban: a 15. mese „értelmében” magánál Heltainál is előfordul még másik mesében is a kifejezés: „*Mátyás király, Mátyás kovács, mindenik*

---

<sup>8</sup> Ha valaki részletesebben szeretne a témakörben tájékozódni, annak figyelmébe ajánlom *Történeti frazeológia* című monográfiám (Forgács 2021) második fejezetét (24–86).

*Mátyás: azért külembőség vagyon a két Mátyás között.* A tiszt megpróbálja az embert: *Magistratus virum monstrat*” (Heltai 1980, 96).

Véleményünket még tovább erősíthetik régebb frazeológiai gyűjteményeink. Dugonics egyik adata ugyanis ez: „*Király Mátyás, és Mátyás Király*” (Dugonics 1820, 44), ezt átveszi Erdélyi (Erdélyi 1851, 236) és Margalits (Margalits 1896, 533) is, vagyis korántsem csak Heltai idiolektusáról van szó ebben az esetben.

Természetesen nem arról van szó, hogy a bemutatott kritériumok közül mindnek egyszerre kell teljesülnie egy állandósult kifejezés azonosításához, ám kétségtelenül fokozza egy-egy kritérium bizonyító erejét, ha a vizsgált kifejezéssel kapcsolatban egy vagy több további vizsgálati szempont is teljesül.

### *Irodalom*

- Ap. = Apollonius históriája. 1591. Kiadta Berecz Sándor: Kolozsvár. (Régi Magyar Könyvtár 31.)
- Baranyai Decsi János. 1598. *Adagiorum Graeco-Latino-Ungaricorum chiliades quinque*. Bartphae.
- Burger, Harald – Buhofer, Annelies – Sialm, Ambros. 1982. *Handbuch der Phraseologie*. Berlin – New York: Walter de Gruyter.
- Burger, Harald. 1977. Probleme einer historischen Phraseologie des Deutschen. *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 99. 1–24.
- Burger, Harald. 1982. Identifikation von Phraseologismen in älteren Texten (an deutschem Material). Indizien, die generell für historische Sprachstufen gelten. In Burger, Harald – Buhofer, Annelies – Sialm, Ambros. 1982. *Handbuch der Phraseologie*. 346–382. Berlin – New York: Walter de Gruyter.
- Burger, Harald. 2012. Alte und neue Fragen, alte und neue Methoden der historischen Phraseologie. In *Aspekte der historischen Phraseologie und Phraseographies*, szerk. Filatkina, Natalia – Kleine-Engel, Ane – Dräger, Marcel – Burger, Harald. 1–20. Heidelberg: Universitätsverlag Winter.
- Burger, Harald – Linke, Angelika. 1998. Historische Phraseologie. In *Sprachgeschichte: Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung* 1–4, szerk. Besch, Werner – Reichmann, Oskar – Sonderegger, Stefan, 2. kiad. (1): 743–755. Berlin – New York: De Gruyter.
- Calepinus. 1586. *Ambrosii Calepini Dictionarium decem linguarum*. Lvgdvni.
- CornK. = Cornides-kódex. Hasonmás és kritikai szövegkiadás. Jegyzetekkel és tanulmánnyal közléteszi Bognár András és Levárdy Ferenc. 1967. Budapest. (Codices Hungarici VI.)
- CzechK. = Czech-kódex. 1513. A nyelvmemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1990. Budapest. (Régi magyar kódexek 4.)
- Czegl: Japh. = Czeglédi István. 1669. *Redivivus Japhetke*. Kassa.

- Drask = Horologii Principvm azaz az fejedelmek orajanak masodik keonyve. 1610. Graz. (Hasonmás kiadás: 1989. Budapest. Bibliotheca Hungarica antiqua XXIII.)
- Dugonics András. 1820. *Magyar példa beszédek és jeles mondások*. I–II. Szeged: Grün Orbán betűivel. (Hasonmás kiadás: Szeged: Bába Kiadó. 2009. Forgács Tamás utószavával.)
- Erdélyi János. 1851. *Magyar közmondások könyve*. Pest: Nyomatott Kozma Vazulnál.
- EsztM: Lev. = Eszterházi Miklós gr. Rákóczi György fejedelemnek levelei. 1645. Bécs.
- Forgács Tamás. 1994. Zárt korpuszok és pótkompetencia. *Néprajz és Nyelvtudomány* (35): 17–23.
- Forgács Tamás. 1996. A valenciaelmélet nyelvtörténeti alkalmazásának elméleti és módszertani kérdései (a Müncheni Kódex Máté-evangéliumából készített igeszótárral szemléltetve). Szeged: József Attila Tudományegyetem. (Studia Uralo-Altaica. Supplementum 5.)
- Forgács Tamás. 2003a. *Magyar szólások és közmondások szótára: Mai nyelvünk állandósult szókapcsolatai példákkal szemléltetve*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Forgács Tamás. 2003b. Unikális komponensek frazeológiai egységekben. In *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III.: Magyar és finnugor jelentéstörténet*, szerk. Büky László – Forgács Tamás. 23–37. Szeged: SzTE Magyar Nyelvészeti Tanszék.
- Forgács Tamás. 2007. *Bevezetés a frazeológiába: A szólás- és közmondáskutatás alapjai*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 69. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Forgács Tamás. 2021. *Történeti frazeológia: A történeti szólás- és közmondáskutatás kézikönyve*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 218. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Greule, Albrecht. 1982. *Valenz, Satz und Text: Syntaktische Untersuchungen zum Evangelienbuch Otfrieds von Weißenburg auf der Grundlage des Codex Vindobonensis*. München: Wilhelm Fink Verlag.
- Hadrovics László. 1995. *Magyar frazeológia: Történeti áttekintés*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Heltai Gáspár. 1979. *Háló: Válogatás Heltai Gáspár műveiből*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Heltai Gáspár. 1980. *Heltai Gáspár és Bornemisza Péter művei*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Heltai Gáspár. 1981. *Krónika az magyaroknak dolgairól*. Budapest: Magyar Helikon.
- HeltChr = Heltai Gáspár: *Chronica az magyaroknak dolgairol*. 1575. Kolozsvár. (Hasonmás kiadás. 1973. Budapest. Bibliotheca Hungarica antiqua VIII.)
- HeltFab = Heltai Gáspár esopusi meséi. 1897. Kiadta Imre Lajos. Budapest. (Régi magyar könyvtár 4. Idézés a kolozsvári 1566. évi kiadás lapszámozása szerint)
- Hoffgr = Hoffgreff-Énekeskönyv. Kolozsvár 1554–1555. (A csonkán fennmaradt mű hasonmás kiadása. 1966. Budapest. (Bibliotheca Hungarica antiqua VII.)

- KisfK = Kisfaludy Károly munkái. 1–2. é. n. Budapest. (Élő könyvek. Magyar klaszszikusok V–VI.)
- Kisv: Adag. = Kis Viczay Péter 1713: *Selectiora adagia Latino–Hungarica*. Bártfa.
- Margalits Ede. 1896. *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Budapest: Kiadja Kókai Lajos.
- Mokienko, Valerij. 2002. Prinzipien einer historisch-etymologischen Analyse der Phraseologie. In *Wer A sagt, muss auch B sagen: Beiträge zur Phraseologie aus dem Westfälischen Arbeitskreis*. Phraseologie und Parömiologie 9., szerk. Hartmann, Dieter – Wirrer, Jan. 231–254. Baltmannsweiler: Schneider Verlag.
- NySz. = Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond szerk. 1890–1893. *Magyar nyelvtörténeti szótár* 1–3. Budapest: Hornyánszky Viktor kiadása.
- O. Nagy Gábor. 1976. *Magyar szólások és közmondások*. 2. kiadás. Budapest: Gondolat Kiadó.
- O. Nagy Gábor. 1979. *Mi fán terem?: Magyar szólásmondások eredete*. 3. kiadás. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Pázmány Péter. 1983. *Pázmány Péter művei*. Budapest: Szépirodalmi Kiadó.
- Pázm: LuthV. = Pázmány Péter. 1627. Lutheristák vezetője. Bécs.
- Pázm: Préd. = Pázmány Péter. 1636. Vasárnapi és innepi prédikációk. Pozsony.
- PéldK. = Példák Könyve 1510.
- Petőfi = Petőfi Sándor összes költeményei. 1–2. 1956. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Pós: Igazs. = Pósházi János. 1669. Igazság istápjá. Sárospatak.
- PPB. = Pápai Páriz Ferenc – Bod Péter 1767: *Dictionarium Latino–Hungaricum ... collectum, et in hoc corpus coactum à Francisco Páriz Pápai ... Nunc vero ... locupletatum intentione ac labore Petri Bod*. [I.] *Dictiones et locutiones Latinae cum Ungarica earum interpretatione*. [II.] *Dictionarium Hungarico–Latinum ... Novae huic Editioni nunc Primùm solertiâ Typographi addita est Lingva Germanica*. Cibinii
- Röhrich. 1991. = Röhrich, Lutz. 1991–1992. *Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten* 1–3. Freiburg/Basel/Wien: Herder Verlag.
- RMDE = Régi magyar drámai emlékek. 1–2. Szerk. Kardos Tibor. 1960. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- RMKT = Régi magyar költők tára 1–8. 1880–1930. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Szenczi Molnár Albert. 1604. *Dictionarium latino-ungaricum*. Nürnberg.
- TelC. = Teleki-kódex 1525–1531. Kiadva Nyelvemléktár XII. Közzéteszi Volf György 1884.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. Benkő Loránd. 1967–1976. Budapest: Akadémiai Kiadó.

## IDENTIFICATION OF PHRASAL CONSTRUCTIONS IN HISTORICAL TEXTS

Collecting phrasal constructions from historical texts requires special methods and approaches that differ, at least in part, from those used for modern living languages. However, it is also possible to develop concepts for identifying phrasal constructions in historical corpora. This presentation will briefly outline these concepts. In addition to the researcher's competence in their mother tongue, relevant skills may include a developing proficiency in historical linguistics and expertise in phraseology. Metalinguistic references in the text or structural features of units (e. g. twin formulas) provide strong evidence. Unique components in the text or certain morphological features of syntactic structures can also be helpful. Other clues include the appearance of contextually incompatible elements, the repeated occurrence of specific expressions, or their attestation in old grammars or proverb collections.

*Keywords:* historical phraseology, identification of phrasal constructions, language change

## IDENTIFIKOVANJE FRAZEMA U ISTORIJSKIM TEKSTOVIMA

Prikupljanje frazema iz starih tekstova zahteva specifične metode i postupke koji se, barem delimično, razlikuju od istraživanja frazema u savremenom jeziku. Međutim, mogu se pronaći kriterijumi za identifikaciju frazema i u istorijskim tekstovima. Studija ima za cilj da ukratko ukaže na te metode. Pored jezičkih kompetencija maternjeg jezika istraživača to mogu biti i dodatne kompetencije, koje je on postepeno sticao iz istorije jezika kao i njegovo poznavanje i njegova kompetencija vezana za frazeologiju. Posebnu potvrdu da se radi o frazemu predstavljaju metajezičke napomene u tekstu ili pak specifičnost strukture izraza (kao na primer kod „dvojnika”). Mogu nam pomoći i unikalne komponente ili morfološke karakteristike određenih struktura. Kao potvrda može poslužiti i prisustvo komponente koja se ne uklapa u kontekst, višestruko pojavljivanje izraza, odnosno da su već zabeležene u starim gramatikama ili zbirkama.

*Ključne reči:* istorijska frazeologija, identifikacija frazema, promene u jeziku

A kézirat beérkezésének ideje: 2025. febr. 5.

Közlésre elfogadva: 2025. máj. 5.